

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ Й ПРОБЛЕМА ОНТОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

В статті уявлення про інтертекстуальність розглядаються в контексті теоретичних поглядів М. Бахтіна, Р. Барта, Ю. Крістевой. Гносеологічний потенціал поняття «інтертекстуальність» розкривається через співвіднесення з поняттями «текст» та «інтертекст», аналізується у зв'язку з проблемою буття літературного твору. Пропонується розглянути актуальність та можливість нового повернення від тексту до твору в межах сучасного літературознавчого дискурсу.

Ключові слова: інтертекстуальність, текст, інтертекст, автор та читач, буття літературного твору.

**Н.И. Астрахан. Интертекстуальность и проблема онтологии
литературного произведения.**

В статье представления об интертекстуальности рассматриваются в контексте теоретический взглядов М. Бахтина, Р. Барта, Ю. Кристевой. Гносеологический потенциал понятия «интертекстуальность» раскрывается путем соотнесения с понятиями «текст» и «интертекст», анализируется в связи с проблемой бытия литературного произведения. Предлагается рассмотреть актуальность и возможность нового поворота от текста к произведению в пределах современного литературоведческого дискурса.

Ключевые слова: интертекстуальность, текст, интертекст, автор и читатель, бытие литературного произведения.

«Інтертекстуальність», одне з найбільш вживаних в контексті сучасних літературознавчих студій понять, було запропоноване, як відомо, постструктуралістами, зокрема Ю. Крістевой [8], яка спиралась на судження М. Бахтіна про «проблему кордонів тексту та контексту», про те, що «кожне слово (кожний знак) тексту виводить за його межі», що «будь-яке розуміння є співвіднесенням даного тексту з іншими текстами» [2, 385]. Уявлення про інтертекстуальність акцентує особливості сьогоdnішнього бачення феномену літератури як мистецтва слова, закономірностей розгортання літературного процесу, той момент новизни літературознавчого тлумачення буття літератури,

який характеризує специфіку сучасної парадигми філологічного знання. Поняття це активно розробляється і в теоретико-літературному і в історико-літературному аспектах. Метою даної статті є актуалізація гносеологічного потенціалу поняття «інтертекстуальність» в контексті проблеми онтології літературного твору.

Сутність поняття «інтертекстуальність» розкривається через низку взаємопов'язаних понять, серед яких особливо значущими виявляються інтертекст та текст. Співвідносячи різні наявні в сучасному гуманітарному дискурсі варіанти розуміння інтертексту (від бартівського уявлення про «тканину», «текстуру» тексту, зіткану з цитат, яке дозволяє будь-який текст характеризувати як інтертекст, до погляду на всю сукупність створених людством текстів в їх закономірних творчо-еволюційних зв'язках), Н.О. Кузьміна в своїй монографії «Інтертекст й процеси еволюції поетичної мови» дає таке визначення цього явища: «Інтертекст – це інформаційна реальність, що об'єктивно існує, є продуктом творчої діяльності Людини, здатна нескінченно самогенерувати по стрілі часу» [11, 20]. Таке визначення не лише характеризує інтертекст як «достатньо широкий семіотичний об'єкт», але й повертає нас до думки про те, що «ми в інтертексті, ми не поза ним, але є однією з його субстанцій» [11, 20], вимагає розуміння чи не найважливішої іпостасі людини й людства, що пов'язана з неперервним усвідомленням сенсу існуючого.

Це усвідомлення є значущим для всіх людей, які так або інакше беруть в ньому участь, й кожний окремий літературний твір, залишаючись унікальним й самодостатнім, в той же час має бути співвіднесеним з усім загальнолюдським досвідом текстуального втілення розуміння сенсу, тобто розімкнутим в простір інтертексту, без чого просто не може відбутися як такий. На протиставленні замкнутості й відкритості ґрунтується здійснене Р. Бартом розмежування понять «твір» та «текст», програмне для постструктуралістського літературознавства. «Твір може вміститися на долоні, текст знаходить притулок у мові, існує тільки в дискурсі» [1, 380], - зазначає Барт. Саме текст, по Барту, відповідно до «власного єства» «мусить рухатися крізь щось – наприклад, крізь твір, крізь шеренги творів»

[1, 380]. Називаючи твір «матеріальним фрагментом» і в той же час «шлейфом уявлюваного, що тягнеться за текстом», Барт надає слову «Текст» особливого значення, пише його з великої літери. Безумовно, Текст має відношення до сфери означника, але означуване він виводить за межі «буквальних значень філології», «екстраполює в безмежність майбутнього» [1, 381]. Отже, з точки зору Барта, щільно пов'язаний з мовою, з дискурсом, Текст наділений безмежною діяхронною глибиною, на відміну від твору, що кожного разу є певною конкретною суб'єктною реалізацією тексту.

На думку Кузьміної, «онтологічна властивість будь-якого тексту (передусім художнього), що визначає його «вписаність» в процес (літературної) еволюції, ми й називаємо інтертекстуальністю», тобто «художній твір стає текстом тоді, коли актуалізується його інтертекстуальність» [11, 25]. Визначаючи сутність інтертекстуальності з позицій теорії референції, теорії інформації, в контексті семіотики, а також в семантичному та культурологічному сенсі¹, дослідниця відзначає, що «в усіх потрактуваннях інтертекстуальності присутнє дещо спільне: інтертекстуальність – це глибина тексту, що виявляється в процесі його взаємодії з суб'єктом» [11, 27].

Отже, поняття інтертекстуальності щільно пов'язане з проблемою буття літератури, яке забезпечується саме діяльністю суб'єкта, включеного в процеси творення та відтворення. Глибина тексту в цьому відношенні – це віддзеркалення глибини суб'єкта, який може виступити в ролі автора (творця) чи читача (співтворця) тільки в тому випадку, коли виявиться здатним подолати свою часову обмеженість, тобто осмислити себе в контексті «великого часу» (Бахтін),

¹ «...в світлі теорії референції інтертекстуальність можна визначити як подвійну референтну віднесеність тексту (поліреферентність) до дійсності й до іншого тексту (текстам). С позицій теорії інформації інтертекстуальність – це здатність тексту накопичувати інформацію не лише за рахунок безпосереднього досвіду але й опосередковано, видобуваючи її з інших текстів. В рамках семіотики інтертекстуальність може бути співставлен з соссюрівським поняттям *значимості, цінності* (valeur), тобто співвіднесеності з іншими елементами системи. Якщо порівнювати інтертекстуальність з типами відносин мовних одиниць, то вона відповідає дериваційним відносинам, зрозумілим як відносини між вихідними й похідними знаками, інтертекстуальність може бути інтерпретована як «дериваційна історія» тексту. В семантичному плані інтертекстуальність – здатність тексту формувати свій власний сенс за допомогою посилань на інші тексти... В культурологічному (загальноестетичному) сенсі інтертекстуальність співставна з поняттям культурної традиції – семіотичної пам'яті культури» [11, 26].

співвіднести власне, індивідуальне буття з буттям загальнолюдським, яке перебуває в процесі постійного становлення, вступити в опосередкований художнім словом діалог з попередниками й нащадками. Саме такого роду діалог й відчуття наступності мала на увазі М. Цветаєва, коли називала себе «співрозмовницею й спадкоємицею», підкреслюючи глибоко особистісний характер творення та відтворення.

Постструктуралістський поворот «від твору до тексту» викликає сумнів якраз тим, що перестає цікавитись суб'єктом, творчою особистістю, зосередившись передусім на моментах спонтанності у розгортанні «письма», житті тексту, формуванні інтертексту. Починаючи з античної естетики, з праць Аристотеля, буття мистецтва сприймалося в контексті загального буття як його своєрідна модель й суб'єктивно-творче начало в мистецтві розглядалося як аналогія вияву здатних забезпечити загальну гармонію творчих сил в масштабі всесвіту [12]. В постструктуралістському тлумаченні інтертекст світової літератури моделює буття без людини, в якому, як у біологічному бутті, все є взаємопов'язаним та необхідним, одні форми переходять в інші, кожна клітина відображає особливості всього організму, всі організми охоплені єдиним еволюційним процесом. В цій картині відсутня лише людина, її воля, розумне цілепокладання, відчуття зв'язку з усім та усіма, прагнення до гармонізації буття, що виявляє себе в творчості. Ця відсутність була осмислена й закріплена у знаменитій тезі про «смерть автора», на якій просто неможливо було зупинитися, не втративши відчуття осмисленості людського й загальнолюдського буття, його свідомої скерованості в майбутнє, якій підпорядкований сукупний розвиток культури. Подолання цієї тези призвело до міркувань про необхідність «воскресіння суб'єкта», що стали своєрідним підсумком літературознавчої антропології XX століття [6, 191].

Можливо, це означає, що прийшов час для нового повороту від тексту до твору, який має здійснюватись на нинішньому етапі розвитку літературознавства з урахуванням новітніх аспектів розуміння і твору, і тексту, до яких прийшов

постструктуралізм та інші літературознавчі напрями й школи. Власне, такий поворот відповідає константам розвитку науки про літературу, яка завжди прагнула залишатися твороцентричною, вбачати саме в літературному творі свій основний об'єкт, з якого походить все можливе розмаїття літературознавчих наукових предметів. Саме в цьому руслі розвиваються сучасна герменевтика, рецептивна естетика та поетика, програмні настанови яких пов'язані з врахуванням активної участі суб'єктів літературознавчих досліджень в бутті літературного твору.

Розмірковуючи про «включення слухача (читача, глядача) в систему (структуру) твору», Бахтін зауважував, що «автор, створюючи свій твір, не призначає його для літературознавця й не передбачає специфічного літературознавчого розуміння, не намагається створити колективу літературознавців», не запрошує їх до свого «банкетного столу» [2, 389]. Якщо вбудований в структуру тексту іманентний читач є лише «дзеркальним відображенням автора», не містить в собі ніякої «іншості», ніякого «надлишку», то твір не може відбутися як діалог, тобто взагалі не може відбутися, виявляється позбавленим буття. Літературознавець, який намагається зайняти позицію такого дистильованого «ідеального читача», «метачитача», не включається в буття літературного твору, виявляється поза ним. Такі наукові студії, втрачаючи живий зв'язок з живим життям перетворюються на накопичення, за словами Бахтіна, «механістичних або математизованих, пустих тавтологічних абстракцій» [2, 389].

Можна було б зауважити, що в цьому випадку літературознавство як наукова дисципліна втрачає свою специфіку, наближаючись до точних наук (власне на цю специфіку методології літературознавства як гуманітарної дисципліни й прагнув звернути увагу Бахтін). Але і в точних науках важливим моментом є особистісне начало, особистісна мотивація, особистісна необхідність свідомого діалогу з великим буттям, результатом якого ставали великі наукові відкриття, сутність яких полягала у встановленні нових аспектів взаємозв'язку всього існуючого. Не випадково значущість особистісного начала в процесі

такого наукового пізнання підкреслюється значущістю імен великих учених не лише для історії науки, але й для загальної історії. Не випадково Аристотель, закладаючи морфологію наукового знання, актуальну й до сьогодні, будував єдину систему, де кожна з окремих дисциплін була необхідною й узгодженою з єдиною картиною світобудови. За думкою Ю.М. Лотмана, сама опозиція «точне/неточне» (або «достовірне/недостовірне») підкреслює необхідність створення «єдиної метамовної системи», у яку могли б бути інтегровані шляхом операції перекладу «всі поняття сучасної нам культури (в тому числі й наукові)» [13, 446-447]. Переформулювання сутності вказаної опозиції на наукову мову в перекладі Лотмана виглядає так: «справжнє знання передбачає виділення для різних об'єктів ізоморфних моделей або у встановленні нескінченної варіативності інтерпретації цих моделей при переході від метамовного рівня до рівня об'єкту» [13, 447]. Таким чином, наявність в структурі єдиної культури людства математики, зумовлює необхідність поезії, «гіпотетичне знищення одного з цих механізмів, вірогідно, зробило б неможливим існування іншого» [13, 447]. При цьому не лише мова математики може виступати як метамова в єдності людської культури, але й мова мистецтва. Всі спроби такого роду метамовних «перекладів», з точки зору Лотмана, спираються на висновки сучасних загальнонаукових напрямків – теорії знакових систем, теорії інформації, кібернетики, синергетики тощо [13, 447], до яких апелюють й представники методології науки й загальної методології, прагнучи побудувати єдину картину світу в контексті сучасного наукового й загальнокультурного розвитку [17].

Специфіка літературознавства як гуманітарної дисципліни полягає як раз в тому, що діалог з буттям має тут персоніфікований й опосередкований словом характер, тобто виявляється дійсно діалогом в повному діапазоні можливих значень цього слова – від буквального до філософського [4]. Ситуація діалогу, необхідність розуміння знову робить актуальною проблему поетичної мови, що її почали активно розробляти представники російського формалізму. Якщо їх наступники структуралісти стверджували, що «кожний новаторський художній

твір є ... твором на невідомій аудиторії мові, яка ще має бути реконструйована та засвоєна адресатами» [14, 160], постструктуралісти підняли питання про те, «як говорити до літератури» [9, 16]. Спираючись на ідеї Р. Барта, Крістева відзначає, що нове (постструктуралістське) уявлення про літературу «визначає як концепцію літературної практики, так і концепцію можливого пізнання цієї практики» [9, 18]. Ця концепція ґрунтується на уявленні про «письмо»: «Література» стала письмом, «пізнанням» або «наукою», стала об'єктивним поясненням бажання писати, їхній зв'язок поставив під сумнів як «літературу», так і раціоналізаційну «науковість», щоб через тіло та історію поставити мету на місце самого суб'єкта в мові. Письмо – це дії, які історія реалізує в мові, вже опрацьований суб'єктом» [9, 18]. Ці міркування несуть в собі кілька принципово важливих для сучасного самоусвідомлення літературознавства інтенцій: прагнення максимально онтологізувати літературу як конкретну практику, діяльність, важливу в контексті загального розгортання історії; прагнення знищити межу між літературою й дискурсом про літературу. Як було зазначено вище, під сумнів таким чином ставиться не лише наука про літературу (згадаймо тезу про руйнування поетики [10], іронічні висловлювання Крістевої про «більшою мірою вчених чи більшою мірою «есеїстів» та їх «розвідки» [9, 19]), але й сама література. Але сумніви ці сприймаються як продуктивні, такі, що ведуть до розширення горизонтів і художнього, і наукового пізнання, до усвідомлення, що «наука про літературу – дискурс, завжди безмежний, висловлювання, завжди відкрите до пошуків законів практики, яку називають літературою і в якій мета полягає в поясненні тієї самої операції, що витворює цю «науку», її «об'єкт» та їхні відносини, а не застосовує емпірично якусь техніку до байдужого об'єкта» [9, 19].

Власне, інтертекст має бути охарактеризований як простір, в якому діалог між літературою й дискурсом про літературу набуває ознак онтологічності, подієвості. Поняття «суб'єкт» й «текст», програмові для постструктуралізму, підкреслено нейтральні, не містять в собі семантики якості, й це відповідає прагненню стерти кордони між окремими художніми творами, що зливаються в

інтертексті, між літературою й дискурсом про літературу, що утворюють безмежність письма, між автором, читачем, літературознавцем, які перетворюються на «суб'єктів в процесі»². Можливо, така точка зору необхідна як момент усвідомлення всезагальності, універсальності, тотальної взаємопов'язаності процесів розуміння й означування, які зливаються у вербальній практиці людства, значущість якої неможливо переоцінити. Але момент врахування якості важливий саме там, де йдеться про наближення існування до буття, тобто про набуття існуванням подієвості у Гайдеггерівському сенсі цього слова. З точки зору П. Рікера, після Гайдеггера «розуміння більше не є різновидом пізнання, а тільки різновидом буття; спосіб цього буття – існувати розуміючи» [15, 231]. За Гайдеггером, людина «належить до події» лише «збуваючись» [16, 405] (російською мовою це звучатиме так: «быть собой дает событие»).

Створення літературного твору – подія, яка наближає автора як біографічну особистість до абсолютно повного особистісного втілення, яке неможливе поза цим створенням, оскільки певна конкретна людина (О.С. Пушкін, І. Франко чи Г.Г. Маркес) усвідомлює себе саме письменником. Ясно, що автор не може бути ототожнений з біографічною особистістю (таке змішування є серйозною методологічною похибкою, на яку в свій час звернув увагу Бахтін) й біографічна та естетична подієвість лише частково перетинаються, але саме в площині цього перетину розкриває себе сутність літературної творчості як феномену. В цьому відношенні літературний твір відбиває не лише всю повноту дійсного буття як його своєрідна модель на рівні події, про яку розповідається, але й моделює повноту особистісного буття на рівні події самої розповіді. Адже в процесі створення літературного твору митець, долаючи, за Гегелем, протиріччя між об'єктивністю та суб'єктивністю, відчуває свій зв'язок з усім та усіма як гармонію загального буття, втілюючи цю заново віднайдену завдяки

² Це зауваження стосується й понять «прототекст – метатекст», які Кузьміна пропонує для характеристики системи, що може бути визначена як одиниця інтертексту [11, 27].

індивідуальному творчому зусиллю гармонійність в феномені стилю, що забезпечує цілісність літературного твору [4]. Таким чином, створення й осягнення літературного твору важливі як процеси, що змінюють кордони (горизонти) свідомості суб'єктів, які їх здійснюють. Саме так буття літературного твору входить в коло великого буття, здійснюючи на це буття вплив, масштаби котрого ще не вповні усвідомлені. Отже, подієва, буттєва, онтологічна сутність літературного твору вимагає від літературознавства відповідності та відповідальності, які на кожному новому етапі розвитку усвідомлюються заново й по-новому.

Взаємодія з літературним твором, діалог з ним, читання твору, як і сам літературний твір, може відбутися й не відбутися. До рівня буття читання піднімає подієвість, яка проявляється по-різному. Суттєвим й очевидним виявленням участі в події буття літературного твору стають ілюстрації до твору, коментарі, переклади. Інтерпретація літературного твору може досягати або не досягати рівня подієвості – в цьому відношенні проблема інтерпретації залишається відкритою, критерії цінності інтерпретації остаточно не визначеними. Вищим же, максимальним, безсумнівним виявленням подієвості діалогічної взаємодії з літературним твором стає створення його художньої інтерпретації - тобто нового літературного твору. Це кульмінаційний момент буття літературного твору, який не може бути повтореним в історії літератури. Так, герой першого з романів Ф.М. Достоевського буквально читає «Шинель» М.В. Гоголя, вступаючи з автором в суперечку, фактично проговорюючи, в чому полягають моменти новизни у зображенні людини вже у першому творі великого російського письменника, який був і наступником Гоголя, і в той же час, на відміну від нього, надав своїм героям можливість висловитись самотійно.

Митці, як правило, чудово знають, за ким вони ідуть, кого і що продовжують, без такого усвідомлення участь у великому полілозі світової літератури просто неможлива, оскільки творчість починається з діалогу, власне, вона і є діалогом. Про це говорив у своїй Нобелівській лекції Й. Бродський,

називаючи на початку виступу поетів, які не мали нагоди звернутися до публіки з такої почесної трибуни. Він зауважив, що Осип Мандельштам, Марина Цветаєва, Роберт Фрост, Анна Ахматова, Уістен Оден йому дорогі тому, що, якби не було їх, «як людина й як письменник» він би «не мав великої вартості» [3, 6]. «В кращі свої хвилини я здаюся собі неначе їх сумою – але завжди меншою, ніж будь-хто з них, осібно» [3, 5], - сказав поет. Цей момент наступності, свідомої участі у живій естафеті творчості, поняття «інтертекстуальність» відображає лише певною мірою.

Якщо необхідно заново акцентувати принципово особистісний (у найглибшому філософському розумінні цього слова) характер індивідуальної творчості, що виявляється у бутті літературного твору, то особливого значення набуває й необхідність визначити характер загальної літературної творчості людства, яка виливається у формування великого інтертексту світової літератури. Спроби такого визначення здійснюють передусім великі митці XX століття і в своїх публіцистичних міркуваннях (яскравий приклад – Нобелівська лекція Й. Бродського), і, головне, в художніх творах (виразні приклади – «Сто років самотності» Г.Г. Маркеса, новелістика Х.Л. Борхеса, роман М. Павича «Хозарський словник», архітектоніка якого відтворює інтертекстуальність світової літератури, яка власне і тлумачиться художньо в романі як сукупна діяльність людства, скерована на наближення людини дійсної до людини ідеальної, на подолання дистанції між нашими справами та нашими намірами). З'ясувавши механізми формування тексту та інтертексту, літературознавство як філологічна дисципліна [7] має повернутися до твору та світової літератури, чого вимагає потреба нового, зрілого усвідомлення сутності людини та людства, обрив їх подальшого відповідального буття у світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Від твору до тексту // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 378-384.
2. Бахтин М.М. К методологи гуманитарных наук // Эстетика словесного творчества. Изд. 2-е. – М., 1986. – С. 381-393.

3. Бродский И. Нобелевская лекция. 1987 // Бродский И. Стихотворения. – Таллинн: Александра, 1991. – С. 5-18.
4. Гиршман М.М. Литературное произведение в свете философии и филологии диалога // Гиршман М.М. Литературное произведение: Теория художественной целостности. – 2-е изд., доп. – М.: Языки славянских культур, 2007. – С. 539-545.
5. Гиршман М.М. Произведение как художественная целостность // Гиршман М.М. Литературное произведение: Теория художественной целостности. – 2-е изд., доп. – М.: Языки славянских культур, 2007. – С. 20-70.
6. Козлик І.В. Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства. Монографія. – Івано-Франківськ: Поліскан; Гостинець, 2007. – 591 с.
7. Кораблев А.А. О целостном мировоззрении. - Радуга. – К., 2007. - №3. – С.147-154.
8. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2000. – С. 427-457.
9. Крістева Юлія. Полілог / Пер. з фр. П. Таращука. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
10. Кристева Ю. Разрушение поэтики // М.М. Бахтин: pro et contra. Творчество и наследие М.М. Бахтина в контексте мировой культуры. Том II. / Сост. И коммент. К.Г. Исупова. – СПб.: РХГИ, 2002. – С. 7-32.
11. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 272 с.
12. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика / худож.-оформ. Б.Ф. Бублик. – Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 880 с. – (Вершины человеческой мысли).
13. Лотман Ю.М. Искусствознание и «точные методы» в современных зарубежных исследованиях // Лотман Ю.М. Об искусстве. – С.-Петербург: «Искусство – СПб», 2000. – С. 446-459.
14. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров // Лотман Ю.М. Семиосфера. - С.-Петербург: «Искусство – СПб», 2001. – С. 150-391.
15. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 227-242.
16. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 447 с. – (Мыслители XX века.)
17. Щедровицкий Г. П. Избранные труды. — М.: Шк. культ. полит., 1995. — 800 с.

